

ПРІОРИТЕТНІ ГАЛУЗІ ВИРОБНИЦТВА ПІДПРИЄМЦІВ ВОЛИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Н. Й. Романюк

*доктор історичних наук, професор
кафедра суспільних наук*

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасний період, коли завданнями економічної політики держави є інтенсифікація виробництва, удосконалення ринкових механізмів, активізація підприємництва, цінним і повчальним є історичний досвід ефективного господарювання під впливом реформ 60-70рр. ХІХ ст. та столипінської аграрної політики. Наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. було досягнуто вагомі результати виробництва, підросійська Україна стала потужним виробником сільськогосподарської та промислової продукції.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В умовах незалежної України посилилася увага до проблеми дослідження розвитку ринкових відносин, господарської діяльності, підприємництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, в працях О.Реєнта [1], Т.Лазанської [2], І.Власюка [3], Н.Темірової, [4], М.Москалюка [5]. Досвід ефективного господарювання Терещенків, Потоцьких, Сангушків, та інших досліджували О.Ткаченко [6], В.Павлюк [7], О.Лобко [8].

Виклад основного матеріалу. Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і у промисловості. Основним полем їх господарської діяльності було вирощування і переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини. Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності - вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю та заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значні обсяги виробництва підприємці також досягли у деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості.

Проаналізувавши показники розвитку промисловості у Волинській губернії в 1861-1911 рр. можна констатувати про збільшення обсягів виробництва. Хоча, у звіті губернатора П. Грессера відзначено, що 1871 р. промисловість була розвинута слабо з причини нестачі капіталів, відсутності залізниці і підприємливості населення. За виключенням незначної кількості фабрик, які знаходилися переважно у Заславському повіті у маєтках князя Р. Сангушка. Усі інші – обмежувались переробкою сільськогосподарської сировини. Така продукція йшла тільки для задоволення потреб місцевого населення [9, арк. 127].

З часом, розвиток ринкових відносин, заснування прибуткових виробництв давало можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. У 1911 р. – через 50 років після реформи 1861 р. – в губернії було вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб. або в 13,6 разів більше, ніж 1861 р.[10; 11] . Обсяги промислового виробництва зростали переважно за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності. Автором підраховано, що продукція цукрової, винокурної і борошномельної галузей становила найбільшу частину в

загальному обсязі промислового виробництва губернії, зокрема, у 1911 р. в цих галузях обсяг виробництва склав 41 644 278 руб. або 78,3%.

Волинська губернія залишалася переважно аграрним краєм, хоча ґрунти регіону не всюди відзначалася родючістю. У південній частині губернії – чорноземні та глиноземні ґрунти, що сприяло розвитку сільського господарства, а у північній частині земля здебільшого піщана та болотиста. Природно-кліматичні умови визначали пріоритет вирощування жита й озимої пшениці. У другій половині ХІХ ст. збільшилися посівні площі під технічні культури – цукровий буряк, картоплю, хміль, які приносили значний прибуток. Найвигіднішою галуззю сільського господарства стало вирощування цукрових буряків для збуту на цукрові заводи. Зокрема, 1886 р. цукровими буряками було засіяно 12 075 дес. [12, арк. 4]. Розвитку бурякосіяння сприяли родючі чорноземи і кліматичні умови переважно Лісостепової частини краю. У Волинській губернії 1911 р. цукрові буряки вирощували у восьми повітах, а в інших чотирьох – Ковельському, Кременецькому, Володимир-Волинському і Овруцькому, внаслідок низької якості ґрунтів цю культуру не сіяли [11, с. 44].

На Волині наприкінці ХІХ ст. серед промислових підприємств домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед сусідніх губерній, зокрема, Київської і Подільської. Так, у 1886 р. в губернії діяли 1064 промислові підприємства, на яких було вироблено продукції на суму 13 419 894 руб. З них 12 цукрових заводів виробили цукру на суму 6 324 285 руб., що склало майже половину всього промислового виробництва [12, арк. 16, 17]. У 1911 р. обсяги виробництва цукру становили 12 272 000 руб., що майже у 12 разів більше, ніж 1861 р. [9, арк. 6; 14].

З середини 60-х рр. ХІХ ст. в цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. За архівними даними 1916 р. у Волинській губернії власниками 9 цукрових заводів з 15 були товариства [13, арк. 13-15]. Створення об'єднань підприємців-пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужних підприємств (будівництва, технічного оснащення) необхідні були значні кошти, які не завжди були під силу окремому власнику. Крім того, такі об'єднання були більш стійкими в конкурентній боротьбі. Найбільше цукру виробляв Житинський рафінадний завод (м. Городище Ровенського повіту), власником якого було Акціонерне Товариство. До складу правління, яке знаходилося у м. Варшаві, входили: Р. Суермонд, М. Орденга, А. Шульц, Л. Веллищ, В. Гассель, О. Веркентни, Л. Панненко, І. Голинський. На заводі працювало 780 робітників, які виробляли більше млн. пудів рафінаду.

Потужними виробниками цукру були підприємства, які належали землевласникам Терещенкам. Так, за даними 1913р. на Андрушівському цукровому заводі Волинської губернії та Андрушківському – Київської губернії (власник М. Терещенко) виробляли в рік майже 1 млн. пудів цукру. О. Терещенку належав один з найбільших в краї – Андрушівський винокурно-ректифікаційний завод. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф. Терещенко. У Червоному він мав у власності цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і був співвласником ще 3 цукрових і 1 лісопильного заводів [14]. В архіві зберігаються відомості про Червоненську аеропланну майстерню, про винахід Ф. Терещенком «гибкого крыла для аэропланов» [15; 16].

Якщо для господарств Лісостепової зони краю вигідним було бурякосіяння і цукроваріння, то для Полісся з піщаними ґрунтами – вирощування картоплі і винокурна галузь. Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, яка мала вагоме значення в умовах

Полісся. Вводячи до поліського землеробства картоплю, що підходила до місцевих ґрунтових умов, і, залишаючи продукти переробки, придатні для використання у тваринництві, винокуріння стало помітним фактором прибуткового господарювання. Про вигідність винокурної галузі відзначено в архівних документах «Винокурные заводы служат сельскому хозяйству производством барды для откармливания скота, давая возможность увеличить его количество и тем усилить удобрение почвы» [12, арк. 19].

У промисловому виробництві Волині винокурна промисловість за обсягами виробництва переважала до середини 90-х рр. XIX ст., в якій, відбувалася концентрація виробництва. Якщо 1871 р. на 206 заводах було випущено продукції на суму 1 505 104 руб. [9, арк. 127], то 1886 р. 103 винокурні заводи виробили продукції на – 4 146 688 руб., що на 2 641 584 руб. більше, ніж 1871 р. [12, арк. 17]. У наступний період винокурне виробництво в губернії знизилось. На перше місце вийшла цукрова промисловість. У 1913 р. 113 підприємств виробили продукції на суму 2 606 600 руб. [17, с. 38].

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала також прибутковою для підприємців. По 600 – 800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: І. Манковського (містечко Любар), Н. Оржевської (містечко Н. Чорторія Новоград-Волинського повіту) [14].

Прибутковим для Волині стало хмелярство і пивоваріння, початок якому поклали чехи-колоністи, які прибули з хмелярських районів Чехії. Переселенці привезли з собою саджанці всесвітньо відомого Заатцького хмелю і почали закладати хмільники. Швидке поширення виробництва хмелю на Волині пояснюється придатними для його вирощування кліматичними, ґрунтовими та економічними умовами, що сприяло вирощуванню кращих сортів хмелю, які не уступали по якості закордонним сортам. Висока якість волинського хмелю була неодноразово підтверджена на закордонних ринках, де він оцінювався на рівні з кращими іноземними сортами [18, с. 24]. Поширенням на Волині було пивоваріння. Великими виробниками були пивоварні заводи: «Бергшлос» (м. Ровно, члени правління: Г., С. і Л. Писюки); «Волинь» (с. Крошня Житомирського повіту власник І. Альбрехт); «Славянський» (м. Житомир, власники Й. Махачек, Т. Янса) [19, с. 41].

Наявні у Волинській губернії корисні копалини, ліси і водні ресурси зумовлювали розвиток залізобудовної, деревообробної, скляної, фарфоро-фаянсової, цементної, паперової промисловості. Так, залізна руда, найбагатші поклади якої віднайдені вздовж р. Тетерів, а також в Овруцькому, Новоград-Волинському і невеликій частині Ровенського повітів використовувалась для виплавки заліза на чисельних руднях. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників: наявність залізної руди, річки чи ставу, як джерела енергії, і лісу, придатного для палива. Проте рудні, яких було багато на території Волині, не могли вже конкурувати з потужними металургійними заводами Донецько-Криворізького басейну. Однак потреба у місцевому металі залишалася великою, і в останню чверть XIX ст. станом на 1890 р. у губернії діяло 8 чавунно-ливарних заводів, які забезпечували переважно місцеві потреби.

Волинь була багата і на запаси високоякісної глини. Значні пласти гончарної глини залягали у Старокостянтинівському повіті, поклади вогнетривкої глини – у Острозькому, а фарфорової глини (каоліну) – у Новоград-Волинському повітах. Тому гончарне виробництво, а пізніше – виробництво скла, фарфору, цегли набуло на Волині значного поширення. Переважно це було ремесло кустарів, проте, наприкінці XIX ст. виникли і більш потужні підприємства. Давні традиції мало гончарне виробництво. Зокрема, с. Кульчин, що

неподалік Луцька – один із п'яти основних осередків гончарства, завдяки наявності у навколишніх лісах значних покладів високоякісних гончарних глин. Гончарі й члени їх сімей, переважно чоловіки, групувались у «компанії» для добування глини, бо одному така робота була не під силу. Починали добування глини пізно восени, по закінченні всіх сільськогосподарських робіт. У Кульчині здавна виготовляли світлий поливаний і неполиваний гончарний посуд. Глиняному посуду волинських гончарів характерне розмаїття видів і форм. Горщики, глечики, макітри, гладишки, ринки. [20, с. 305].

У досліджуваній період значного розвитку набуло фарфоро-фаянсове виробництво. Виникнення такого роду підприємств пояснюється знову ж таки наявністю покладів каоліну, а також великих масивів лісу (палива), які необхідні для виробництва фарфору і фаянсу. У Баранівці, Городниці, Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту, нарощували виробництво фарфорові заводи – кращі підприємства цієї галузі на Правобережній Україні. На початку ХХ ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На початку ХХ ст. Волинь виготовляла більше половини українських виробів з фарфору і фаянсу. З середини ХІХ ст. одним з найбільших виробників фарфорового посуду в Російській імперії став Баранівський фарфоровий завод, який був заснований ще у 1802 р. Його вироби славилися і за кордоном. З 1882 р. завод належав грецькому консулу в Росії М. Грипарі [21]. Разом з тим в Баранівці та навколишніх селах за сприяння царського уряду станом на 1913 р. в його власності було 11520 дес. землі та у власності синів Олександра, Марка, Георгія і Петра – ще 1289 дес. [22]. У скляній промисловості найбільші обсяги річного виробництва, яке сягало понад 700 тис. руб., мало Рокитинське товариство скляних заводів (с. Рокитне Овруцького повіту). Правління знаходилося у м. Санкт-Петербурзі, у складі якого працювали Ю.,В. та Н. Розенберги [23, арк. 3-4].

Територія Волині відзначалася значними запасами гірських порід, що використовувались у будівництві. Зокрема, випалювали вапно, виробляли цемент тощо. Невеликі заводи такого виробничого напрямку діяли у с. Лопушина Кременецького повіту, у с. Пединка Новоград-Волинського повіту, м. Клевань Рівненського повіту. По технічному обладнанню і обсягах виробництва виділявся цементний завод «Волинь», який вважався одним із кращих в імперії. Власником підприємства було Акціонерне товариство. Завод був обладнаний за останнім словом науки і в ньому застосовувався американський спосіб «обпалення» цементу в «обертальних» печах довжиною 45 - 60 м [19, с. 44]. Для будівництва доріг використовувався базальт, який, зокрема, добували біля сіл Берестовець, Злазня Овруцького повіту. У 1894 р. компанія «Душинський і Салі» розпочала розробку лабрадоритів біля с. Головино Житомирського повіту. Борошномельна галузь потребувала якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні, використовуючи місцеві поклади піщаника (біля с. Кунина, Смордва Дубенського повіту, с. Шили Кременецького повіту). Важливе місце серед промислових галузей займала лісопереробна промисловість. Адаже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані, переважно, у північних і західних повітах. Особливістю було те, що більшість лісопильних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювали поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли, головним чином, дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукцію постачали, переважно, на внутрішній ринок [11, с. 39]. Однією з форм обробки дерева, як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва мало Акціонерне Товариство

Оржевських лісопильного, паркетного і фанерного заводів (с. Оржево Ровенського повіту). Паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Червоноармійська, Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі у цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові фабрики [24].

Аналіз розвитку галузей промисловості в губерніях краю в 1861 – 1914 рр. показує тенденції щодо їх змін. Деякі виробництва припинили своє існування у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування, віддаленістю ринків збуту, конкуренцією і т.п. Розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями. Врахування промисловцями попиту на ринку, пошук вигідного господарювання для його задоволення шляхом впровадження нових виробництв свідчило про активізацію підприємницької діяльності. Так, у зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізничного басейну припинили своє існування ряд підприємств, що виплаляли чавун з болотної руди, яка мала незначний вміст заліза, що робило його виробництво надмірно затратним.

Політичний фактор у значній мірі впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Збільшення обсягів його виробництва у 1861 р. (на загальну суму 389 250 руб.) пояснюється існуванням чисельної армії і державними замовленнями сукна для мундирів. Скорочення обсягів виробництва до 137 033 руб. 1891 р. пов'язане із проведеною військовою реформою, яка передбачала скорочення армії і завершенням воєнних кампаній. Держава значно зменшила замовлення суконним підприємствам, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем з реалізацією продукції. З наближенням Першої світової війни держава знову збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. обсяг його виробництва досяг 2 400 892 руб. Серед суконних фабрик найбільшою була Славутська (власник Р. Сангушко). Підприємство мало свої склади у Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [17].

Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень Західного краю сприяло значному збільшенню його виробництва у Волинській губернії. Якщо до 1912 р. продуктивність цементного заводу Акціонерного Товариства «Волинь» не перевищувала 300 тис. бочок, то до кінця 1912 р. виробництво цементу збільшено до 900 тис. бочок або 9 млн. пудів портландського цементу на суму 3,42 млн. руб. в рік [19, с. 44]. Південно-Західна, Поліська й інші залізниці користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його використовували при будівництві мостів й інших споруд Києво-Ковельської й частково Києво-Полтавської залізної дороги [25].

Висновки. Дослідження особливостей розвитку сільського господарства і промисловості у Волинській губернії під впливом реформи 1861р. та столипінської аграрної політики показало, що саме сільські підприємці змогли, використовуючи природно-кліматичні умови краю, земельні ресурси, капітал і підприємницький хист, знайти шляхи інтенсифікації виробництва, прибуткового господарювання, що так актуально і в наш час.

Список використаних джерел

1. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
2. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. / Т. І. Лазанська. – К.: НАНУ, Ін-т історії України, 1999. – 282 с.

3. Власюк І. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. – Житомир, 2000. – 179с.
4. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.– 320 с.
5. Москалюк М.М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Микола Миколайович Москалюк. – Тернопіль, 2005. – 219 с.
6. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861- 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олеся Віталівна Ткаченко. – К., 1998. – 220 с.
7. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Віктор Володимирович Павлюк. –Запоріжжя, 2000. – 165 с.
8. Лобко О.А Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917років(за матеріалами володінь графів Потоцьких):дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 /Оксана Анатоліївна Лобко. –К. 2008. –20с.
9. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві). – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 375. Отчеты начальников Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1871 г., 212 арк.
10. Російський Державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф.1281. – Оп. 6. – Спр. 61. Отчет Волынского гражданского губернатора за 1861 г.
11. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир: Волынская губерн. типограф., 1912. – 102 с.
12. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). – Ф.67. – Оп. 1 доп. – Спр. 310. Обзор Волынской губернии за 1886 г., 32 арк.
13. ДАЖО. Ф.206. – Оп. 1. – Спр. 75. Сведения о сахарных заводах Волынской губернии, о стоимости работ по обработке свеклы в 1913-1916 гг., 41 арк.
14. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
15. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф.830. Оп. 1. – Спр. 1416. Дело об изобретении Терещенком Ф.Ф. гибкого крыла для аэропланов, 1913,1914 гг., 21 арк.
16. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф.830. Оп. 1. – Спр. 1419. Дело о постройке в Червонской аэропланной мастерской аэропланов системы «Терещенко Ф.Ф.» для Главного управления Генерального штаба, 1913 г., 18 арк.
17. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир: Волынская губерн. типограф., 1915. – 86 с.
18. Засухин И. О положении хмелеводства на Волини и мерах к его улучшению и развитию / И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910. – №2. – С. 22–40.
19. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир: Волынская губерн. типограф., 1913. – 104 с.
20. Гатальська Н. Г. Кульчин – осередок гончарства на Волині / Н. Г. Гатальська // Історія міст і сіл Великої Волині : наук. зб. «Велика Волинь»:– Житомир: ПП. М.Г. Косенко, 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 304–306.

21. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. комитета, 1915.– 128 с.
22. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир. 1913. – 270 с.
23. ЦДАУ у м. Києві. – Ф.575. Оп. 1. – Спр. 73. Списки промышленных предприятий с указанием числа рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899 г., 1914-1916 гг., 423 арк.
24. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под. ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – К.: Юго-Западное отд-ние Рос. Экспорт. Палаты, 1914. – 1115 с.
25. Киевлянин. – 1902, 31 июля. – № 209.